

Светлана Р. Савић

ЦЕНТАР И ПЕРИФЕРИЈА У АУТОБИОГРАФСКИМ СПИСИМА БОРЕ СТАНКОВИЋА

У раду се бавимо изучавањем односа центра и периферије у аутобиографским списима Боре Станковића обједињеним насловом *Под окупаацијом*. Кроз експресионистичку слику града коју узима као полазиште, писац са наглашеним социјалним осећајем приказује раслојеност у простору која упућује на унутарњу друштвену подвојеност и антагонизам између новоформираних друштвених слојева у окупационим условима. Елита, коју чине ратни профитери и носиоци власти, приказана је као изразито негативна и супериорна у односу на маргинални свет коме припада и ауторско „ја“. Крећући се од спољашњег ка унутрашњем, односно од слике града и конституисања центра и периферије у просторном смислу до маркирања сталешких разлика, Станковић из маргиналне позиције, кроз вешто психологизован каталог ликова, даје својеврсну критику друштва, што његовој прози даје орвеловски тон и социјално-бунтовнички карактер.

Кључне речи: центар, периферија, антагонизам, социјални карактер, маргина.

1. Аутобиографски списи обједињени насловом *Под окупаацијом* и објављени постхумно (1929)¹ критички се оцењују, готово без изузетка, као слабија и уметнички мање успела проза Боре Станковића. Степен негативне критике варира, те и у поговору самог приређивача првог издања, Драгутина Костића, иако је његов приступ базично благонаклон, читамо да „све то ‘Под окупаацијом’ није права књижевност, ни уметност, најмање још

¹ Станковић је за живота припремао текстове за штампу, међутим тек их је Драгутин Костић, након његове смрти, допунио и приредио. Да је Станковић имао намеру да дело објави сведоче књижевни огласи којима је најављивао своју нову књигу. Огласе штампане у листу „Дан“ Костић преноси у целости у свом поговору књизи *Под окупаацијом*. Види: Редакторове напомене, *Под окупаацијом*, Београд 1928.

она виша литература коју је Станковић дао у *Кошћани*, у *Нечистијој крви*, у *Сћарим данима* већ „више занатство можда“ (Костић 1929: 310). Сличан став заступају и други приређивачи Станковићевих дела. Драгољуб Влатковић, који је први допунио у односу на прво издање и у интегралном виду објавио *Забушантје* као засебну књижицу 1980. године, такође наглашава да је „Станковићев књижевни рад под окупацијом (...) у односу на остала и претходна његова дела, свакако био на нижем ниову (у уметничком погледу)“ (Влатковић 1980: 28) и истиче притом да по својој основној функцији текстови више припадају журналистици него књижевности, сматрајући да „књижевних претензија и уметничког значаја имају само његове приповетке-фелџони *Забушантји*“ (Исто). Доста раније него Влатковић, Ристо Ратковић у свом приказу књиге *Под окупацијом* пише: „Ако се одстрани документарност ове књиге, њена литерарна вредност је мала“ (Ратковић 1985: 120). И док су сва поменута становишта условно речено благонаклона и у њима је, осим истицања недостатака, евидентно и позитивно вредновање Станковићевих аутобиографских списа и покушај разумевања незахвалне друштвено-политичке позиције писца, Душан Николајевић непосредно по објављивању књиге реагује изразито негативно:

Станковићево ‘раскречено перо’ је за време рата ‘само безочно пањкало’ и његово писмо је било само ‘најобичније шкрабање’. Он је још тада ‘изгубио дар и душу и постао једно наказно биће’, ‘нетрезно шуњало које се увукло у буре од ракије’. Због тога и Станковићева књига ‘Под окупацијом’ је морала бити ‘једна лаж’, ‘једна одвратна лаж’, ‘ружна аутобиографија’ и ‘лепра’. У тој ‘неписменој брљотини’ Станковић је, по Николајевићу, ‘разгубио своју душу’, јер је био гори од свих које је описао (Влатковић 1980: 28).

Влатковић истиче Николајевићеву субјективност и дискутабилност релевантности његове критике, која је вероватније одговор Станковићевог увређеног савременика и пријатеља, чије је име у књизи директно споменуто, него књижевнокритичка рецепција (Исто, 27). Транспарентно разоткривајући наличје београдске малограђанштине, Станковићево дело је морало изазвати негативне рефлексе од стране исте, што се природно надовезало и на осуду пишчеве сарадње са тада окупаторским листом *Београдске новине*. Писац се тако нашао у улози двоструко осуђеног, и то у фази пре писања и последично, постхумно, по објављивању дела. Наводећи ниподаштавања и невоље које је Станковић претрпео последњих година свог живота, Влатковић подвлачи кулминацију нетрпељивости и негативне критике:

Но, још бесомучнија кампања против Станковића се подигла 1929. године када се појавила његова књига ‘Под окупацијом’. Тада су против Станковића устали и они који су га после првог светског крвопролића величали или били нападани заједно с њим (Исто).

Међутим, евидентни су и покушаји да се тај Станковићев ангажман оправда, најпре од стране приређивача књиге *Под окупацијом* Д. Костића², затим од Влатковића који се надовезује на становиште првог приређивача и истиче социјални статус новинара-писца: „Станковић је под окупацијом тражио излаз из тешке материјалне ситуације“ (Исто 17). Колико је случај Станковићеве окупаторске сарадње и дела које јој је последовало актуелан и у основи полемичан видимо и по заступљености у савременој критици. О Станковићу као „сувишном писцу“ пише Драган Жунић који такође оправдава његов рад у *Београдским новинама*, уједно истичући и посебно наглашавајући деловање Боре Станковића као писца: „Бора Станковић није социјални борац, није уопште борац, или је само борац за голо преживљавање сопствене породице приходима од његовога службеничког и књижевничког рада“ (Жунић 2009: 64). И његову борбу писањем: „Јер усред рата се сви боре за голи живот, а овај писац – пишући“ (Исто 66).

У циљу одбране самог дела, пак истицана је његова документарност и да је Станковић „у основи био објективан и искрен хроничар и записивач, мемоариста који себе није штедео а другима није праштао“ (Влатковић 1980: 28) и да ће „његово објављено дело ‘Под окупацијом’ и његови фељтони ‘Забушанти’ остати ипак као историјски документи о моралној посрнулости и лажној родољубовости српске грађанске класе“ (Исто 28). Међутим, осим низа полемика и односа осуда-одбрана, после Костићевог поговора, студиозног приступа Станковићевим аутобиографским списима као интегралном делу нема, чак ни код оних аутора који нису доводили у питање њихову уметничку релевантност. Углавном површно и фрагментарно истакнуте су и препознате поједине особености текстова, без амбиција да се спроведе темељније истраживање, да се упореде са делима исте или бар сродне тематике и напослетку оцене позитивно или негативно.

Настала у позној фази стваралаштва, књига *Под окупацијом* умногоме одступа од утврђене поетике у којој су формирана сва Станковићева дела која су јој претходила. Измештени из типског и за Станковићево дело одређујућег врањанског локалитета и лоцирани у друштвено и просторно раслојен град у окупационо време, приказан превасходно у његовом наличју, аутобиографски списи сведоче о опадању стила једног писца и радикалном заокрету у поетици. Поетици на заласку. У београдским фељтонима и причама нема оних елемената Станковићеве прозе који су препознати као

² У поговору првом издању књиге *Под окупацијом* Драгутин Костић таксативно наводи аргументе који оправдавају Станковићеву сарадњу са окупаторским листом. Као први наводи „очајно материјално стање породице“, „други је разлог изражен у сталном страховању од Станковићевом од интернирања“, трећи разлог је осећај неправде и у „повећаној интензивности његовог посматрачког дара приповедача реалисте и социјалног хроничара“ и као четврти, „дубоко хумана осећања“, будући да су фељтони често имали функцију огласа у којима су давани подаци о сиротињи којој је помоћ била потребна (Види: Редакторове напомене, Станковић, *Под окупацијом* 1928).

највредније у његовом стваралаштву: наглашеног лиризма, раскошног стила формираног под јаким оријенталним утицајем, „жала за младост“ и тешке меланхолије манифестоване кроз песму. Профињена и естетизована туга уступила је место горчини као последици личног искуства. Та горчина је доминантан тон аутобиографских списа и могући узрок честе хиперболе и пренаглашене субјективности³.

Непосредно пред објављивање књиге *Под окупацијом* Кашанин ће гло-рификовати Станковићев статус у српској књижевности сажето закључу-јући да је он „најрафинованији стилист кога ми имамо“ (Кашанин 1985: 71). Та се висока вредносна оцена Станковићевог стила не може применити и на аутобиографске списе објављене исте године, али после Кашаниновог есеја. Синтаксичке слабости које су присутне и у зениту Станковићеве прозе, његовим уметнички најуспелијим делима (*Нечистија крв*, *Кошћана*, припо-ветке), приметне су и у аутобиографским списима. У пређашњим делима оне су пак остајале у сенци изражајности и лепоте његовог језика, те сматра-мо да је сувишно приступати им с негативног аспекта и узимати их у посеб-но разматрање. Ипак, сам стил у знатном опадању не може се превидети, и то је у критици примећено и од стране Николајевића, што смо већ издвојили, али и од стране Ристе Ратковића који уочава „пуно алкавости у компози-цији, па чак и у прављењу реченица“ (Ратковић 1985: 122). Естетску вредност Станковићевог језика као да је прогутала материјална беда и искуство пот-пуне дехуманизације. Интересантна је појава да што је композиција згу-снутуја и концентрација малограђанштине интезивнија, то је и стил сиро-машнији. Аналогно, и сама сатира, у појединим текстовима пренаглашена, врло ретко је продоховљена и стилизована.

Станковићевим језиком диктира беда⁴, материјализовано поимање стварности, што је оправдано ако се узме у обзир позиција из које пише и глад, као лајтмотив књиге *Под окупацијом*. Стога, управо у социјалном окружењу треба тражити узроке мањкавости и слабе уметничке вредности дела које је предмет разматрања. У складу с тим је и друштвена позиција писца, која се јасно ишчитава из доминантно аутобиографских текстова. Друго, књига *Под окупацијом* и жанровски одступа од дела која јој претхо-де. У жанровски хибридној књизи обједињени су фељтони, дневнички и аутобиографски записи, уз низ анегдота које не би биле лишене смисла ни ако би се издвојиле као самосталне и напоследку, има у окупационим тек-стовима Боре Станковића и својеврсних микроприча (*Пред касайнициом*, *Продаја бонбона*, *Ново насеље* и друге), па и тенденције да се удруже у

³ „Његови прикази одишу горчином, али не злбом. У безобзирности тога прикази-вања има љутње лично увређеног човека, можда понегде и нехотичног претеривања, али је она заснована на једном поштеном либералном критицизму“ (Ратковић 1985: 120).

⁴ „Глад прети да нас уништи. И никаква мисао се више у мозгу јаче, наметљивије, не усељава него како ћеш своје не за месец два него чак до нове жетве, новог лета, да снабдеш и осигураш“ (Станковић 1987: 32).

ширу наративну целину. Међутим, Станковићева аутобиографија је неуређена, перспектива из које пише је час новинарска, час књижевничка, али увек лично интонирана, и због тога се сви текстови објављени у првом издању књиге *Под окупацијом*, изузев одељка *Сурдулица* могу тумачити као аутобиографски. И треће, као битна одлика књиге и можда најрелевантнији разлог већини њених недостатака који су истицани, јесте умор и искуство преживљеног рата, доживљене потпуне дехуманизације, суочавање са на личјем друштва и спознаја пропасти свих вредности, што ће и сам писац нагласити у разговору са Бранимиром Ћосићем, истичући немогућност писања после рата:

Каква уметност, каква књижевност! Шта она ту може да учини, како да оплемени оно што се не да оплеменити? Искаспаљене људе, просута црева, крв? (Ћосић 1988: 261).

Нису само критичари оспоравали уметничку вредност књиге *Под окупацијом*. Аутор, и сам свестан слабе уметничке вредности дела, у кратком предговору жанровски га одређује као „покушај аутобиографије“. О Станковићевој аутобиографији као „покушају“ писаће и Ристо Ратковић: „Он је покушао у њој да да свој животопис, али то није учинио“ (Ратковић 1985: 118). Истовремено, Ратковић ће указати да је реч о ипак значајном делу јер „прво: оно је документ о стварности једног пословног родољуба и друго: оно приказује књижевника Бору Станковића изван његове врањанске лепоте“ (Исто 119). Осим документарности, низа аутопоетичких исказа, врло добре карактеризације одређених типова ликова, примарна је уметничка вредност Станковићевих аутобиографских списа у њиховом социјалном карактеру. И док по карактеризацији ликова Станковићева проза иде у ред са Нушићевим комедијама, по сатири са Домановићевим приповеткама, социјални карактер омогућава и имплицира да је читамо у истом кључу у ком читамо и Орвелов роман *Нико и нишџа у Паризу и Лондону*.

Станковићеви аутобиографски списи писани су из позиције писца који непосредно проживљава материјалну беду⁵ и делимично у том контексту треба тражити узроке његовом осиромашеном стилу. Или најпросто закључити да несређеност, недовршеност текстова уз све друге недостатке јесте форма која одражава суштину. Својим „покушајем аутобиографије“ Станковић као да је довршио портрет наличја ефенди Митиног капута, приказавши најразличитије друштвене слојеве, дајући притом слику града и његову организацију у опозицијама. Наглашени антагонизми који се формирају на различитим нивоима и сходно томе дају се тумачити са различитих аспеката, кључни су за разумевање социјалног карактера дела и најбоље методолошко средство које разјашњава критику друштва као носећу идеју књиге.

⁵ „Иако је био познат као писац, Станковић није имао надмено држање, а за време окупације највише се дружио са ‘ситним’, ‘обичним’ људима“ (Влатковић 1980: 18).

2. АНТАГОНИЗАМ ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИЈЕ КРОЗ ПРОСТОРНУ РАСЛОЈЕНОСТ. За разумевање поетике простора Станковићеве прозе слика града је од битног значаја. И док је у претежном делу његовог стваралаштва приказивана импресионистички, у слици града у аутобиографским списима преовлађује експресионистичка визија. Међутим, о правом експресионизму не можемо говорити у књизи *Под окупаацијом*, већ пре о експресионистичким примесима присутним у формулисању просторних опозиција, односно антагонизма центра и периферије. Друго и битно одступање од преовлађујуће поетике јесте измештање из врањанског локалитета, што смо већ напоменули одређујући дело *Под окупаацијом* у целокупном стваралаштву Боре Станковића.

У уводном делу *Успомена*, у првом лицу, писац наглашено субјективно пише о свом повратку из логора у Дервенти. Најпре се успоставља опозиција између имагинарног и реалног. Враћајући се из заробљеништва у окупирани град, писац ствара емоционално обојену представу о свом дуго жељеном дому. Међутим, кућа се указује сасвим супротном од запамћене и замишљене. Уместо очекиваних евентуално „нахерених и попалих лоза“ са улице у кућу продире непријатан ваздух који појачава експресионистички доживљај, са спољашњег простора проширујући се на унутрашњи јер ће се осетити и „из напуклих зидова, разваљених рагастова, отпалог малтера, намештаја, старих јоргана, јастука“ (Станковић 1987: 10). Непријатан ваздух који из јавног продире у интимно указује на неумитност рата који не изузима никога и ништа, нарочито не сиротињу која живи на периферији. Целокупно насеље је приказано деструктивно и застрашујуће. „Спроћу моје куће“, пише Станковић, „крз проређене и поломљене ограде на пољани иза Платнаре гомила камења кречом поливена, која показује гробове погинулих приликом борбе, а где се још на по неком камену, како ми жена и деца причају, види црвенило крви“ (Исто 11). Кућа је окружена гробовима погинулих и баракама – простим надстрешницама у којима су биле смештене избеглице. Писац посматра град хаотично али и кроз наглашену димензију празнине: „ваљда због тих гробова и тих барака, које су се црниле и зјапиле празне да нас приликом каквог општег интернирања поново приме, још сувљи, још пустији чинио ми се цео овај мој крај“ (Исто 12). Приметна је употреба боја које појачавају експресионистички доживљај и наглашавају контраст. Трагови црвене крви, црне бараке и гробови, „кланичка пруга која се тромо црнила“ (Исто 12) и контрастно „блештаво разливен Дунав, чија је белина била сваки час прекидана црним силуетама стражара и њихових бајонета“ (Исто), затим црно-жута застава Гувермана коју ће писац неколико пута поменути, све те употребе боја указују на јасно присуство експресионистичких елемента у Станковићевим *Успоменама*.

Слика разорених кућа се преноси из пищевог краја и у друге делове града где су „капци прозора запушени“, док се на зидовима препознају трагови куршума. По зараслим двориштима нема животиња, нити било каквих трагова живота. Од разорених кућа „само штрче зидови а међ њима пали кућни кров, који, одупирући се о земљу својим као ребра повезаним гредама

и шиндрама, као да покушава понова да се дигне“ (Исто). Такву експресионистичку слику Београда налазимо и у приповеци *Рај* Милоша Црњанског:

Запуштене улице, са изривеном калдрмом, зјапиле су, и чиниле се необично дуге и необично блатњаве. Куће, са поразбијаним прозорима, из којих су вириле крпе и слама, и које су заударале страшно, остале су празне и бедне, како их је војска оставила (Црњански 1993: 116).

И као што Црњански као једино осветљен простор представља јавну кућу⁶, Станковић као опозитан периферији приказује центар града. Јер, „док су крајеви вароши пусти, празни, са по тек неком кућом и радњицом понова отвореном и оживелом, горе, центар вароши, поред свег рушења, је исти. Исте трговине, исти излози, иста пијаца и исти као некада људи“ (Станковић 1987: 19). Станковић формира изразито негативан став према грађанству које је подлегло окупационим властима, избегло албанску голготу и уједно профитирало. Тај став, као полазиште, доминантно одређује све његове аутобиографске текстове сабране у књизи *Под окупаацијом*. Приказујући центар града као опозитан периферији, писац наглашава социјални јаз између друштвених слојева. И док поред разрушених кућа на периферији ничу гробови, Кнез-Михаилова, Маћедонска улица, Теразије, Главна Чаршија остају непромењени. Периферија је одраз ратног стања, радње су заменили ровови и вешала, али су зато у центру „све веће трговине понова отворене“ (Исто 21). Или, исто у *Успоменама*, Станковић у неколико реченица описује Душанову улицу:

Лош издалека вам штрче редови пустих димњака, парчад задржана у падању платна од зидова и кровова, закачених и увијених гвоздених трегера. Чисто као да осећате, ма да тамо, међ тим порушеним крововима и димњацима живи понова свет, смрад од гара, од паљевина и рушевина (Исто 27).

и затим у следећој реченици, формирајући антагонизам: „Горе, у самој вароши, Кнез-Михаиловој улици и Теразијама, знате унапред шта ћете видети“ (Исто). У центру се рат не одвија збиља, у њему је живот мање-више непромењен, за разлику од периферије на којој су лоцирани јасни показатељи рата: бараке, гробови и вешала.

Парадигматична за антагонизам између центра и периферије јесте кратка цртица *Две Богојављенске процесије*. У њој је описана Богојављенска процесија која се креће, „весело, раздрагано пење ка Саборној цркви“ и њу чини грађанство, „господа и госпође у стајаћим оделима“ који журе да стигну на процесију. С друге стране, као опозитну групацију – другу процесију, Станковић приказује сељаке и сељанке које „у блатњавим кошуљама“, увијене

⁶ „Само је иза станице, на једном углу, било по целу ноћ светлости. (...) То је била јавна кућа“ (Црњански 1993: 117).

у „прегаче и поњаве“ стражари „спроводе у затвор у Граду и, одмах испод Града, ка Земуну“ (Исто 72). Две процесије се сусрећу, али су им смерови друкчији. Једна се пење ка центру, друга силази ка периферији, у складу са социјалним статусима. Станковић овде формира три антагонизма, између центра и периферије у просторном смислу, социолошку у контексту класних разлика. Трећи је антагонизам живота и смрти. Док повлашћени славе живот, интернирани иду у потенцијалну смрт.

У циклусу *Београдске шетње* који сачињавају Станковићеве фељтони-приче објављивани у *Београдским новинама*, приказани простор нема исту социјалну функцију као у *Успоменама* и *Белешкама*. Самим тим што је лист био окупациони, логично је да није могло бити разуђенијих описа последица рата. Тако Станковић Калемегдан приказује пригодно и културолошки, без претензија да укаже на антагонизам између центра и периферије. Ипак, посредно указује на друштвену раслојеност. Тако описује књижару свог издавача на Главној чаршији. Радња је „пуније и раскошније намештена него икад. Прозори се не виде од силног излога: слика, књига, музикалија“ (Исто 101). Међутим, у тој књижари нема места за Станковићеве *Божје људе*, „сувишне књиге“ на новоформираном тржишту. На крају фељтона, Станковић даје опис продаје истих књига на пијаци, чиме се постиже социјални контраст у односу на приказ књижаре: „И сада ено на пијаци *Божји људи* поређани међу кантама масти, бурадима кисела купуса, сувом сланином, пршутом и кобасицама, а одозго увенчани као неким ауреолом, венцима лука, паприке и метлама, стоје“ (Исто 105).

Текст *Ново насеље*, формално фељтон, објављен у *Београдским новинама* 29. IX 1917, али по начину обликовања и експресионистичким детаљима ипак пресудније микро-прича, у целој књизи најбољи је показатељ просторне раслојености и потпуне дехуманизације. Прича је кратка и у њој преовладава опис периферије Београда. У тај крај, као и у Душанову улицу, „човек се нерадо усуђује да оде у шетњу“ (Исто 164). Карабурма је „голо, избраздано брдо са оном четвртастом и бело окреченом караулом, *где су се у мирна времена обично сирељали осуђени на смрт*“ (Исто 164) (подвукла С. С.). У причи долази до изражаја Станковићев новинарски ангажман у окупационом листу, као и у свим текстовима објављеним за време сарадње. Ипак, концепцијски се она уклапа са одломцима из *Успомена* и *Бележака* које смо издвојили. Као и у Платнари, крају у коме је Станковић живео и у уводном делу дао описе гробова, барака и разрушених кућа насупрот блештавог Дунава који протиче поред, тако је и у Карабурми разрушено и неугледно. Антагонизам центра и периферије огледа се у избегавању грађана да залазе у овај крај, али и у томе што „се од увек на ту страну и баш око те Карабурме из целе вароши износи и баца ђубре и остали стареж и трулеж“ (Исто 164). И у следећој реченици: „Карабурма штрчи и негодно дира, док цела остала околина надокнађава лепотом и примамљивошћу“ (Исто). Околину Станковић описује идилично: баште су лепо уређене, њиве пожњевене, поред њих протиче Дунав, у даљини се назире банатска равница...

И затим са наглашеним контрастом истиче беду „новог насеља“ које ниче из ђубришта, као потпуно маргинализована заједница, непризната и одбачена од стране града. У складу са простором су и становници који живе у својим од смећа и крпа импровизованим кућицама:

Све су то људи који од старих ствари: крпа, отпадака, по које старе шерпе, канте, зарђале гвоздене шипке, плеха, парчета вреће, – од свега тога они пробирају и што је поново за употребу и што се може понова продати, одвајају, слажу на те своје колибе (Станковић 1987: 165).

У другом делу приче, Станковић описује „божје људе“, староседеоца Карабурме и његову жену, који се и по поступцима и по изгледу уклапају у средину у којој живе. Староседелац скупља стареж и препродаје је, и док он пребира по ђубришту, његова жена за коју из кратког дијалога сазнајемо да се зове Миленија, у диму покушава да скува кафу, али јој то тешко полази за руком јер са Дунава дува ветар, који указује на то да је и природа непријатељски настројена према маргинализованим грађанима. Прича је парадигматична за антагонизам између центра и периферије. Староседелац и његова жена живе потпуно деградирани, асоцијализовани и искључени из друштвене заједнице која их тим више деградира и унижава тако што баца ђубриште на њихов животни простор. С друге стране, „божји људи“ су природно стопљени са простором, они експлоатишу „стареж и трулеж“ из ђубрета и продају их старинарима. На тај начин ђубре се посредством трговаца поново враћа у центар што сигнализира на цикличност и уз наслов који јасно наглашава будућност таквог насеља и реченицу да ту „ниче читава нова варош и ново неко ‘насељење’“ (Исто), писац код читаоца имплицира закључак да таква насеобина има тенденцију да се прошири. Самим тим, служећи се наглашеним контрастима, Станковић из декадентне позиције бодлеровски указује на појам новог града.

Аналогно простору и антагонизму центра и периферије успостављају се и позиције ликова који су исто тако сучељени једни другима и приказани у својеврсним опозицијама. Станковићева породица борави на периферији, али писац-новинар-наратор само делимично. Аутор се креће од периферије ка центру и обратно, што његовом тексту омогућава ширину и даје потпунију слику.

3. АНТАГОНИЗАМ ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИЈЕ КРОЗ ДРУШТВЕНУ РАСЛОЈЕНОСТ. Конституисани у простору, центар и периферија указују и на друштвену раслојеност и стварање опозиције између елите као супериорне у односу на већинско грађанство. Ликови који фигурирају, неки комплексније карактеризовани, неки пак дати само као скица и прототип малограђанина, готово увек су у некој врсти опозиције. Аутор пишући субјективно из маргиналне позиције, у већини текстова наглашава антагонизам социјалног карактера, што и омогућава приступ делу с овог аспекта.

Као еквиваленти разрушеног града, фигурирају у Станковићевој књи-зи исто тако посрнули и измучени ликови, махом становници периферије. По повратку из Дервенте писац у разрушеној кући затиче своју „бледу, суву“ децу и жену „још сувљу, слабију (...) упола смањену и згрчену“ (Исто 10). Затим даље, крећући се градом, писац среће пријатеље који физички не одступају од чланова његове породице. О побратиму Илији Станковић пише:

Али се још више изненадих кад га видех какав изгледа. Не онај пуни, обли и чисто модро светли и вечито насмејана лица ‘брат’, ‘кум’, ‘побратим Илија’, већ смршавео а лица тужног, очајног, и свег обраслог у браду, бркове (Исто 13).

Или о Шапчанину, за кога писац констатује да је „већ крезуб“ (Исто), док Штиха молер „раскречених ногу вуче неке завежљаје“ (Исто 14). Посма-трајући своје пријатеље, углавном маргинализоване „бивше уметнике, глум-це и чиновнике“ (Исто 106), писац закључује да су на „свима одела, поред свакидашњег дотеривања и пеглања, ипак сва дотрајала, изломљена. Капут једне боје, прслук од другог штофа, а панталоне од трећег“ (Исто 14). И убрзо затим као опозициону бившим и сувишним грађанима приказује но-воформирану елиту која борави у центру града. То су министри, професо-ри, политичари, трговци и занатлије који су прихватили окупациону власт и „са оном истом фамилијарношћу сада се друже и опште са аустријским чиновницима (...) исто онако као некада са нашим властима“ (Исто 21). За разлику од Станковићеве породице, пријатеља, они су пријатног изгледа који сугерише на њихово добро материјално стање. Са приметном горчином Станковић ће записати: „све задригло и лепше обучено него икада“ (Исто 20). Из маргиналне позиције Станковић их често описује као карикатуре, јуна-ке који су се преко ноћи покондирили и постали нова београдска елита. О преласку из једног статуса у други пише Станковић у причи *Код Жиче*. Ка-феџија Јован врши измене у простору што директно указује и на друштвену иницијацију. Његова кафана је у новим условима „подмлађена, погоспођена“ (Исто 109). Аналогно простору и кафеџија мења своју спољашност:

А и сам газда Јован други. Није више ишао у чарапама и папучама. Обукао ципеле. Није више био у прслуку и у минтану, већ у неком кратком героку до више колена и особитога кроја и са на глави још већом црном шубаром (Исто).

Сличан газда Јовану је и газда Арса:

Завукао руке у џепове панталона и њима подржава свој широки трбух који му се, почев од подваљка, спушта и разлива на прсима да му никада не може бити закопчан ни капут ни прслук, а камо ли она ши-рока оборена крагна од кошуље. А изнад тих распочаних крагнова како од капута, тако и кошуље и прслука, стоји његово лице *уоквирено*

редовима њолумесечасѝих њодваљака заједно са дебелим враѝом (Исто, 120) (Подвукла С.С.).

Негативни Станковићеви јунаци редовно имају подваљак и дебео врат, што је симбол њихове унутарње подвојености и по присутности у књизи може се издвојити као топос. У истом контексту, поредећи са другим Станковићевим делима, Влатковић препознаје и наглашава пишчеву вештину „да да истовремено и физички и психички портрет“, односно да „управо физичким карактеристикама наслика психичке одлике“ (Исто 36). Исто-времено, писац се често служи контрастима, са функцијом да нагласи социјални јаз. Као што смо уочили да и у приказивању простора иза центра увек долази опис периферије, тако и у приказивању становника редовно после описа богатства долази слика беде, односно после богатих као њихови опозити јављају се сиромашни.

Уочавајући социјалну неправду писац ће се горко и резигнирано запитати:

Шта, на пр., гони једнога нашега бившега министра, који својим вечитим донжуанским, негованим и кицошким лицем, први је за зембилком на пијаци, први обигра све тезге, све продавнице. Ако чује да општина продаје живину, сува меса, сира, ма да је у стању да купи на другом месту, он први се угура у продавницу и почне да пробира што је најбоље и најлепше, и допушта да му се онако *ујојен враѝ* још више модри и црвени од протеста осталог света који чека на ред? (Исто 173) (Подвукла С.С.).

Дебео је врат и господину Таси, „јунаку наших дана“, који је „као и сви ‘паметни и вредни људи’“ (Исто, 195) избегао албанску голготу и интернацију у логоре и у нофовормираним окупационим условима отворио радњу:

Наслањајући свој *дебели враѝ*, који му је увек ошишан и обријан по најновијој моди, на крагну свога новог капута, једнако облизује своје влажне, румене, *више женске усне*, покривене танким црним брчићима. Иде као некада право, срећно и задовољно“ (Исто, 182) (Подвукла С. С.).

За разлику од непосредних учесника у рату, међу којима је и писац, и који носе „трагове претрпелих ратних несрећа“ (Исто 181), на челу господина Тасе нема ниједне боре. Интересантно је уочити да осим дебелог врата који симболизује унутрашњу подвојеност, Станковићеви негативни мушки ликови често имају и неке типично женске црте: Тасине су усне „више женске“, Сима Савић је карикатура, обликован као јунак, али са „женским прсима“. Описујући његово „јунаштво“ Станковић га истовремено и пародира: „И победоносно, да заплаши и увери онога како је узалуд са њим борити се, раздрљи своја гојна, женска прса и поче засукивати рукаве и раскорачујући ногама“ (Исто 202).

Станковићева критика није усмерена само на политичаре и трговце, лажне патриоте, већ и на лажне интелектуалце. Млади научник „својим обликом лицем, здравим и развијеним вилицама са *добрим ујојеним њодвалъ-ком*“ (Исто 207) (Подвукла С. С.) не одступа својим изгледом од других Станковићевих „забушаната“. Као својеврсна карикатура обликован је и лик политичара:

На глави је увек имао меки црни шешир са великим ободом на својем доста уском челу. Доња вилица му је била увек стиснута, те је изгледао као да вечито шкрипи зубима, стално претећи и грмећи против својих политичких противника (...) Ишао је истурених прсију, слободно, дрско и изазивачки. Корак и ход био му је ситан, брз, али у *њокрејшима њејових кукова било је нешћо меко, женско* (Исцо, 211) (Подвукла С. С.).

Женско својство изражено је и у портретисању лика официра који се пореди са лутком: „Мали, црни брчићи много подбријани па тек му се само око носа црне, и његова такође црна, негована као наколомована коса испод округлог, сламног шеширића толико му лепо стоје да просто личи на лутку“ (Исто 217).

Гардероба Станковићевих негативних јунака је готово увек у складу са социјалним статусом, редовно таква да истиче преимућство и богатство онога ко је носи:

Иде увек у оделу које вреди више од хиљаду круна, са златним прстењем на руци и златним ланцима на трбуху. Сада не иде онако ситно, брзо, већ мало сигурнијим кораком, гледајући победоносно задовољним очима и угодно наслањајући свој *ујојен црвен врај* о испеглану крагну (Исто 213) (Подвукла С.С.).

Осим што наглашава и критикује иницијацију политичара која поприма обресе смешног⁷, реченица указује и на социјални контраст, нарочито ако се упореди са описом одеће уметника и чиновника коју Станковић даје у *Усйоменама*: „На свима одела, поред свакидашњег дотеривања и пеглања, ипак сва дотрајала, изломљена. Капут једне боје, прслук од другог штофа, а панталоне од трећег“ (Исто 14) или још наглашеније у визуелном изгледу становника периферије – „новог насеља“, чији староседелац „упрљан од стаљежа и ђубрета“ (Исто 166) скупља ђубре које са центра стиже на периферију.

И док су се политичари, трговци и кафеције покондирили⁸ и постали нова елита, „бивши чиновници“ (Исто 114), сувишни људи којима припада и писац доживели су обрнут процес, процес маргинализације:

⁷ И сами надимци Станковићевих ликова имају карикатуралне примесе: Ђура с Ума, Јунак из Лике...

⁸ „И зато сада ови, ‘наши’, да видите како се они погосподише и погородише!“ (Станковић 1987: 141).

Једино ми: *бивши уметници, љумци и чиновници*, не могући да задржавамо оне наше некадашње сталне столове због слабог 'цеха' који трошимо, гурамо се око фуруне а највише стојећи испијамо склањајући се услужно кафецији да му нисмо на сметњи и досади (Исто 106) (Подвукла С. С.).

Антагонизам између оних који владају и оних који су им потчињени, ишчитава се и у прерасподели помоћи која у окупирани Београд стиже из Женеве, те у продаји намирница у радњама и на пијацама. Повлашћена елита која је избегла рат супериорна је у односу на већинско грађанство и као таква изразито грамзива и нехумана. Забушанти не само да „помоћу својих тетки, ујни, стрина и осталих министарских рођака“ (Исто 187) беже из земље, уз помоћ лажних лекарских уверења избегавају рат, него и у прерасподели помоћи заузимају прве редове „као пси подвијајући реп шуњају се (...) богаташи“ (Исто 31), бирајући за себе најбоље „док су старе раднице, које су по два-три дана чистиле улице, једва скупиле мало новаца да дођу до меса, морале бити отериване“ (Исто). Једнако се боре и за помоћ из Женеве:

Ситно, обично чиновништво никакве помоћи, док виђенији, виши чиновници, бивши министри, начелници, којима је и иначе било добро јер су од оних имућних могли бити обилато помагани, једнако су добивали и сваки час писма и оглас како ће убудуће редовно добивати (Станковић 1987: 49).

Станковић не изузима ни онај слој друштва који је интелектуално профитирао, дајући тиме парадигму друштвено-интелектуалног успона, делимично актуелну и у савременом друштву:

Једина је била само наша срећна земља у Европи у којој је свршени ђак Велике Школе несрећан човек ако, после две три године, не постане министар или народни посланик; ако млади суплент а са неколико радова литерарних и наученичких не буде изабран за Академију Наука; ако млади доктор економије и финансија који је свршио за годину и две дана неки докторат на страни, не постане код нас одмах директор каквог великог новчаног завода или инспектор министарстава (Исто 189).

4. КРИТИКА ДРУШТВА. Приказивање најразличитијих типова негативних ликова, од интелектуалаца, трговаца, до политичара, махом ратних профитера, неморалних и лажних патриота и њима сучељених *бивших* уметника, чиновника, сувишних људи на маргини друштва, Станковић је дао једну изузетно комплексну, документарно и социолошки вредну слику београдског друштва за време окупације. Формирајући антагонизме социјалног и етичког карактера Станковић је и у свом „покушају аутобиографије“ испољио „дар запажања и социолошког сагледавања извесних појава“ и истовремено дао „пресек друштвено-историјских збивања за време окупације“ (Влатковић 1980: 31–32). Тај Станковићев пресек носи терет тешке горчине

и разочараности, који у знатној мери утиче на стил и изражајност његовог језика. Запажање је готово увек лично интонирано, како у *Успоменама* и *Белешкама*, тако и у новинским фељтонима и микропричама где писац само привидно успоставља дистанцу објективног приповедача. Јер, чак и кад је привидно одсутан, Станковићева субјективност и лична перспектива доминирају у тексту, што иде у прилог одређењу књиге као аутобиографске. Стога управо аутобиографски карактер омогућава да се сви текстови тумаче као шира наративна целина, уз низ других елемената које смо истицали. Битно својство је да се кроз готово све жанровски различите текстове манифестује јасна критика друштва Боре Станковића која је обележена снажним социјалним бунтом интелектуалца. Те особености Станковићеве аутобиографије дају ангажован тон у чему је, поред документарности, највећа вредност књиге *Под окупацијом*. Стога, посматрано са аспекта поетике Боре Станковића, иако стилски сиромашнија, махом идеолошки и ванлитерарно игнорисана од стране првих који су критици приступили, књига *Под окупацијом* у потпуности завређује да буде читана и тумачена више него што је то до сада забележено.

ИЗВОРИ

- Стојановић–Пантовић, Бојана. *Српски експресионизам*. Нови Сад: Матица српска, 1999.
- Црњански, Милош. *Приче о мушком*. Тешић, Г. (прир.). Београд: Издавачка агенција Драганић, 1993.

ЛИТЕРАТУРА

- Кашанин, Милан. Борисав Станковић. *Прилози*. Владимир Јовичић (прир.). *Сабрана дела*. Београд: Просвета, 1985, 69–71. [Први пут у: *Лейтмотив Мајице српске*, СП, 1928, ССС, 1, 98–101]
- Влатковић, Драгољуб. Борисав Станковић за време Првог светског рата. Борисав Станковић. *Забуцанији*. Драгољуб Влатковић (прир.). Београд: Хеликон, 1980, 9–36.
- Станковић, Борисав. *Под окупацијом*. Драгутин Костић (прир.). Београд: Одбор за издавање дела Борисава Станковића, „Давидовић“, 1928.
- Станковић, Борисав. *Заосијавијина*. В. Јовичић (прир.). Београд: Просвета – БИГЗ, 1987.
- Ратковић, Ристо. „Под окупацијом“. *Прилози*. Јовичић В. (прир.). *Сабрана дела*. Београд: Просвета, 1985, 118–122.
- Ћосић, Бранимир. Разговори Борисава Станковића са Бранимиром Ћосићем и сарадником *Полијике*. *Заосијавијина*. Јовичић, В. (прир.). *Сабрана дела, књига*

Шестиа. Београд: Просвета – БИГЗ, 1987, 261–265. [Први пут у: *Реч и слика*, 1926, IX, 1, 95–100]

Жунић, Драган. Чему књижевност? – Немогући посматрач Бора Станковић. *Србија у књижевности о Првом светском рату: зборник реферата са научној скупи Књижевности и историја Х одржаног у Нишу 29. и 30. маја 2009. године*. Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ, Универзитет у Нишу, 2009, 59–77.

Svetlana R. Savić

CENTRE AND PERIPHERY IN THE AUTOBIOGRAPHICAL WORK
OF BORA STANKOVIC

Summary

The paper analyses the relationship between centre and periphery in the autobiographical writings of Bora Stankovic united within the title *Pod Okupacijom* (Under Occupation). Through the expressionist image of a city that he takes as a starting point, the writer with a pronounced social feeling shows the stratification in the space that points to the internal social polarity and antagonism between the newly formed social layers during the occupation. Elite, made up of war profiteers and bearers of political power are portrayed as extremely negative and superior to the marginal world to which the author himself belongs. Moving from the external to the internal, that is, from the image of the city and the constitution of the centre and the periphery in the spatial sense, to identifying the class differences, Stankovic from the marginal position, through a skillfully psychologized catalogue of characters gives a peculiar critique of society, which gives his prose a somewhat Orwellian tone and a rebellious social character.

svetlanasavic18@gmail.com